

ZVYKNŮT SI NA PETRŽALKU: KAŽDODENNÝ ŽIVOT, BEŽNÁ SPOTREBA A VZŤAH K SOCIALISTICKÉMU SÍDLISKU

SLAVOMÍRA FERENČUHOVÁ – MARK JAYNE

Getting used to Petržalka: everyday life, everyday consumption, and relationship to a socialist housing estate

Abstract: The paper interconnects studies of everyday life and everyday consumption and research on socialist housing estates. It is based on an ethnographic study of Petržalka, the biggest housing estate in Bratislava, located at the south bank of the river Danube. We develop two arguments. First, we focus on perception of the socialist housing estate by citizens of Bratislava, and analyse the role that everyday life and routine practices played in appropriating/getting used to this specific urban space. Also, we claim that everyday routine practices help creating the specific image of the housing estate in the eyes of the inhabitants. In the second plan, and in reaction to the literature on “lived socialism”, the paper argues for a more elaborate definition of socialist consumption that would reflect theories of everyday life.

Key words: everyday life, everyday consumption, post-socialism, socialism, highrise housing estate, informality, appropriation of space.

Panelové sídliská sa stali typickým znakom socialistického mesta podobne ako sochy a symboly reprezentujúce štátnu ideológiu a umiestňované na verejné priestranstvá. Sochy, názvy a symboly do veľkej miery po roku 1989 zmizli. Sídliská zostávajú, aj keď ich premeny sú viditeľné, a stále sú miestom bydliska mnohých mestských obyvateľov. V českých a slovenských mestách sa mení podoba panelákov (tepelná izolácia, nadstavby, úpravy fasád) i sídliska ako celku (zahusťovanie výstavby, nová infraštruktúra). Bez ohľadu na prebiehajúce premeny sú sídliská vnímané často negatívne. Nepriaznivý obraz sa formoval už v čase ich výstavby a po roku 1989 posilnil, a to ako v akademických prácach, tak v laických postrehoch. Ak niekto sídliská bráni, sú to obvykle samotní obyvatelia alebo odborníci – architekti a urbanisti oceňujúci ich dizajn či riešenie.

V nasledujúcom texte predstavíme pohľad súčasných Bratislavčanov na sídlisko v Petržalke a prostredníctvom ich rozprávania sa, aspoň čiastočne, vrátíme i do obdobia štátneho socializmu. Na príklade Petržalky ukazujeme, ako je obraz „socialistického sídliska“ formulovaný obyvateľmi mesta a ako je prezentovaná jeho špecifickosť v rámci mesta, či už vnímaná pozitívne alebo negatívne. Vychádzame z etnografického poznávania sídliska a každodenného života jeho obyvateľov a užívateľov a súčasne vzťahy k móde a bežnej spotrebe oblečenia v meste. Na jeho základe tvrdíme, že práve každodenný rutinný život a bežná každodenná spotreba predstavujú zónu, v ktorej sa jednak formoval vzťah obyvateľov k sídlisku, jednak sa spoluutváral charakter sídliska vnímaného ako „neformálne“ miesto. Tento rys pretrváva dodnes a dokonca nadobúda nové významy a silu (pozri Jayne – Ferenčuhová 2013).

Článok sleduje dve argumentačné línie. Tvrdíme, že panelové sídlisko asociované s nepohodlím, anonymitou a odcudzením bolo od počiatku výstavby privlastňované obyvateľmi. Tí ho premieňali a súčasne sa mu sami prispôbovali a „zvykali si naň“. Zároveň ale v druhom pláne chceme otvoriť diskusiu o potenciálnom prínose skúmania každodenného života a najmä bežnej spotreby v štúdiách žitého socializmu. Práve používanie vecí a každodenná spotreba oblečenia totiž zohráva rolu v tvorbe vzťahu obyvateľov mesta k sídlisku. Snažíme sa preto ponúknuť argumenty pre rozšírenie redukovaného chápania spotreby v období štátneho socializmu, na aké narážame v literatúre, v ďalšom výskume. Každodennú spotrebu za socializmu považujeme s odkazom na teóriu každodennosti Michela de Certeau za rovnako kreatívnu prax, za akú je bežne považovaná spotreba v postsocialistickom období. Tým pádom ju chápeme ako oblasť, skrz ktorú je možné retrospektívne porozumieť ďalším stránkam socialistickej každodennosti. Aj keď náš príspevok je len naznačením cesty, akou je možné sa vydať, veríme, že ukazuje jej potenciálny prínos.

Panelové sídlisko – kritizovaný výtvar socialistickeho urbanizmu

V českom a slovenskom prostredí sa slovo sídlisko stalo synonymom pre mnoho-
podlažnú a koncentrovanú výstavbu z prefabrikovaných panelov, typickú pre obdobia od konca šesťdesiatych rokov. Sídlisková výstavba však mala v povojnovom Československu viacero rôznych podôb a období. Prvé sídliská z päťdesiatych rokov, ako napríklad Poruba v Ostrave či Nová Dubnica, predstavovali pokusy riešiť nedostatok bytov a súčasne odrážali idey i preferovanú estetiku novej socialistickej výstavby (Musil a kol. 1985); pre príklady z Poľska či NDR pozri Stenning 2000; Bernhardt 2005). Podoba sídlisk sa v nasledujúcich desaťročiach menila v celej strednej Európe a paralelne s premenou technologického riešenia sa obmieňala i rétorika, ktorá túto výstavbu zdôvodňovala (pozri Halík 1994; Ladd 2001).

Kritický pohľad na panelové sídliská sa objavoval už v čase ich výstavby (Grabmüllerová – Maier 1994: 88). Umelecká produkcia i zábavná tvorba (napríklad film

Panelstory režisérky Věry Chytilovej [1979]) ukazovali na ich priestorové usporiadanie a nedokončenosť výstavby, ktoré tematizovali i odborníci. Kniha *Lidé a sídliště* (Musil a kol. 1985) je výsledkom rozsiahleho výskumu realizovaného v niekoľkých mestách v Československu. Okrem zvažovania negatívnych dôsledkov výskovej výstavby napríklad pre trávenie voľného času deťmi, pre pocit bezpečia a rozvoj sociálno-patologických javov, ktoré Jiří Musil zmieňoval už v roku 1971 v knihe *Sociologie bydlení*, upozorňuje na monotónnosť sídlisk, nepriaznivé efekty ich striktne rezidenčnej funkcie či absenciu „urbánnosti“ (Musil 1985 a kol.: 111). Musil pritom rozlíšil kritiku, ktorá pochádzala z pera odborníkov, a nepriaznivé hodnotenie samotných obyvateľov. Hoci v niektorých oblastiach sa tieto pohľady stretávali (najmä kritika malej rozmanitosti výstavby), obyvatelia boli k sídliskám zhovievavejší. Musilovo vysvetlenie je zaujímavé: „Vcelku kladnejší hodnotení ze strany obyvateľ je zčasti vysvetliteľné tým, že obyvatelé mladého sídliště (...) žijú dosud v radosť nad získaním bytu, a proto majú sklon k menší kritičnosti, který časem vymizí.“ (Musil a kol. 1985: 124)

Získanie bytu na sídlisku skutočne znamenalo významnú udalosť a niekedy i riešenie neľahkej rodinnej situácie. Byty na sídliskách navyše často predstavovali kvalitatívny posun oproti bývaniu v neudržiavaných domoch vo vnútorných mestách či v centre (pozri Pickvance 2002). Práve pridelovanie nových bytov administratívnym procesom i organizácia bytovej výstavby rôznymi subjektmi (družstevné, štátne [komunálne] či podnikové byty) tak vytvárali nové nerovnosti v prístupe k bývaniu. Aj to bolo predmetom kritiky pred rokom 1989. Musil (1985 a kol.: 62) pripisuje heterogénnosť sociálnej skladby sídlisk, typickú pre panelovú výstavbu dodnes (rozmanité profesie i príjmové skupiny sa stretávajú ako susedia v jednom dome), práve tejto rôznosti investorov. Súčasne ale zmieňuje, že jej efektom bývali tiež odlišné náklady na bývanie v rovnakých bytoch. Ivan Szelényi (1983) skúmal nerovnosti v prístupe k bývaniu v Maďarsku a zistil, že kým oficiálna rétorika tvrdila, že stavia pre robotníkov a najpotrebnejších, šance na získanie bytu v novom obytnom súbore zvyšovalo dobré sociálne postavenie (pozri aj Nutu 2008). I Musil nakoniec konštatoval, že predstaviteľmi typických obyvateľov sídlisk sú rodiny vyššej životnej úrovne s deťmi (Musil a kol. 1985: 186).

Po roku 1989 boli tieto kritiky zhrnuté (Musil 2002) a doplnené obavami o budúcnosť sídlisk. Zdenka Aulická (1994) tvrdila, že sa na sídliskách rozmáhajú sociálno-patologické javy, mení sa skladba obyvateľov smerom k nižšiemu sociálnemu statusu, rastie nespokojnosť s bývaním a dokonca hrozí premena sídlisk na slumy. Pavel Halík (1994: 45) síce nevykreslil rovnako nepriaznivú budúcnosť pre miesto bývania jednej tretiny obyvateľov Českej republiky, ale aj on označil sídliskovú výstavbu za „slepú uličku vývoja“. Ďalší upozorňovali na potrebnosť regenerácie sídlisk (Maier 2003; Grabmüllerová – Maier 1994). Až v posledných rokoch sa objavujú výskumy, ktoré sa venujú napríklad analýze medziľudských vzťahov na sídlisku (Janto 2012a, 2012b) alebo prinášajú informácie o pomerne priaznivom postoji obyvateľov k sídliskám – či

už hodnotia kvalitu bývania, služieb a prostredia alebo popisujú svoj vzťah k panelovým súborom ako k miestu, kde vyrástli a kam sa vracajú (Barvíková 2010; Temelová et al. 2010). Jeden z najrozsiahljších výskumov, ktorý bol realizovaný v Bratislave a Nowej Hute, sa sústredil na každodenné ekonomické praktiky a stratégie prežitia v kontexte nástupu neoliberalizmu (Stenning et al. 2010). Výskumov, ktoré sa priamo dotýkajú otázky, ako vlastne obyvatelia prijali sídlisko na úrovni *každodenného* života, je však pomerne málo (výnimkou je práca o Novom Záhrebe od Gulin Zrnić 2007). Je zrejme, že sídliská boli obyvateľmi a užívateľmi už v ich počiatkoch prijaté ako súčasť mesta, práve v zmysle každodenného používania, pohybu, kontaktu s inými obyvateľmi. Avšak to, ako bolo toto prijatie uskutočnené a nakoľko dávalo vzniknúť obrazu sídliska ako zvláštnej časti mesta, zostáva dosiaľ málo preskúmané.

Každodenný život a bežná spotreba v období štátneho socializmu

Podľa Devorah Kalekin-Fishman (2013) bol každodenný život predmetom záujmu už klasických sociológov (napríklad Simmela) a neopustil sociologické skúmanie po celé dvadsiate storočie (od Goffmana až po britské kultúrne štúdiá). Teoretické uchopenie každodennosti sa ale najčastejšie spája s prácami Henriho Lefebvra a Michela de Certeau. Hoci obaja vidia v každodennosti potenciál pre sociálnu zmenu, Kalekin-Fishman (2013: 716) upozorňuje na Lefebvrov kritický pohľad na každodennosť ako na výsledok odcudzenia v kapitalistickej spoločnosti či dobrovoľného podriadenia sa vnúteným pravidlám byrokratickej spoločnosti. Naopak de Certeau v každodenných praktikách nevidí podriadenie sa a rutinu, ale inovátné taktiky, ktorými si aktéri v slabšom postavení prispôsobujú vnútené pravidlá (Kalekin-Fishman 2013: 716–717). De Certeau totiž chápe každodennosť ako sféru života „druhého“, podriadenej skupiny, ktorá pritom početne môže predstavovať majoritu (v rámci kapitalistickej ekonomiky, pôsobenia štátnej správy či symbolickej moci apod.) (de Certeau 1984: xvii). De Certeau (1984: xiv) si v priamej reakcii na Michela Foucaulta, ktorý podľa neho popisoval mechanizmy, akými sa mocenské pôsobenie moderných inštitúcií stalo zvnútornenou (seba)disciplináciou aktérov, kládol za cieľ zistiť, ako sú disciplinovaní aktéri v rámci každodennosti schopní kreatívne daný poriadok narušovať. Každodenné praktiky (napríklad spotreby) majú politický rozmer, pretože majú potenciál stať sa využitím situácie (de Certeau 1984: vxii), prípadne sú jednoducho nedodržaním pravidiel. Taktiku podľa neho rozvíja napríklad konzument, ktorý spotrebováva inak, než plánoval producent, či inak sa stáva kreatívnym tvorcom tam, kde mal len spotrebovávať. Za taktické pritom de Certeau (1984: xix) považoval rôzne nerefektované rutinné činnosti, ako „hovorenie, čítanie, premiestňovanie sa, nakupovanie, varenie etc.“.

Každodenné jednanie je podľa de Certeaua vždy späť (a podmienené) s konkrétnymi socioekonomickými podmienkami. Práve na ne totiž aktéri reagujú a vytvárajú

si vlastné taktiky, stratégie prežitia, ktoré im zodpovedajú (de Certeau 1984: ix). Hoci sám vychádza z analýzy francúzskeho prostredia, analytický rámec, ktorý ponúka, je dobre prenositeľný do iných kontextov, ako ostatne sám zmieňuje v predslove k anglickému vydaniu knihy *The practice of everyday life*. I preto sa javí ako lákavé použiť jeho prácu ako východisko pre analýzu každodennosti v období štátneho socializmu. Ostatne na pohľad, ktorý v podstate zodpovedá jeho perspektíve, často narazíme v antropologických prácach z prostredia reálneho socializmu. Ich autori a autorky totiž ukazujú spôsoby, ako sa aktéri v každodennom živote prispôbovali podmienkam, vytvárali inovatívne stratégie prežitia a pretvárali vnútený poriadok. Tieto výskumy „žitého socializmu“ sa dotýkajú napríklad rozvoja šedej ekonomiky a kolonizácie redistributívneho systému (Možný 1991; Verdery 1996; Bodnár 1998), „domestikácie“ podmienok socialistickej ekonomiky a politickej situácie tak, aby sa stali prijateľnými (Creed 1998 podľa Smith – Rochovská 2007), i foriem rezistencie (napríklad „kult ne-práce“: Verdery 1996: 23, krádeže, využívanie pracovných prostriedkov a času pre vedľajšie zárobky, tvorba paralelných redistributívnych sietí).

Podľa Katherine Verdery bola v období štátneho socializmu jednou z najdôležitejších oblastí rezistencie voči systému spotreba: „relatívne zanedbávanie spotrebiteľských záujmov v socializme učinilo spotrebu hlboko politickou“ (Verdery 1996: 27). Socialistická „ekonomika nedostatku“ podľa nej mala totiž zabezpečovať základné potreby rovným spôsobom, avšak z princípu organizácie výroby a distribúcie potreby nenapĺňala. Ako tvrdí – režim podporoval konzumentské túžby, avšak neponúkal ich uspokojenie. Naopak, situácia viedla konzumentov k alternatívnym spôsobom obstarávania vecí, ojedinele k protestom a prispela k tvorbe nových symbolických významov spotrebiteľského správania (napríklad utvárajúce sa subkultúrne štýly: Verdery 1996: 28–29). Pri bližšom pohľade však vidíme, že výskumy spotreby v období štátneho socializmu ju najčastejšie tematizovali v súvislosti s nedostatkom – skúmali „absenciu“ spotreby (Verdery 2002: 17) v zmysle, aký mala v kapitalistických ekonomikách. Ak aj bol pojem chápaný v širšom zmysle, väčšinou bol v štúdiách socialistických spoločností spojený s obstarávaním vecí, fungovaním šedej ekonomiky a alternatívneho trhu. Výskumy spotreby v období štátneho socializmu len málokedy venujú pozornosť bežnému *používaniu* vecí,¹ ich symbolickému zvýznamňovaniu, teda kreatívnemu užívaniu, aké zmieňuje de Certeau.

Pojem *každodenná spotreba* má práve tento rozmer, ktorý presahuje význam obstarávania vecí i vzťah k fungovaniu ekonomiky. Zahŕňa každodenné, rutinné a často málo nápadné *užívanie* vecí, miest, služieb, ako aj praktiky a významy, ktoré sa s nimi spájajú. Sústredením sa na takto definovanú spotrebu je možné jednak sledovať, do akej miery je každodenný život spätý so spotrebovaním, jednak zaznamenať mnohoraké kreatívne a produktívne spôsoby užívania vecí (Jayne 2006:

¹ Príkladom práce, ktorá naopak má podobné zameranie, je text od Olgy Šmídovej (1999).

100). Kultúrne významy, ktoré sa spájajú s takouto každodennou spotrebou, poukazujú na symbolickú hodnotu rozvíjaných praktík – pre formulovanie individuálnej či skupinovej identity, ale aj pre vzťahovanie sa k sociálnemu okoliu, k materiálnemu prostrediu, k udalostiam i k historickému kontextu.

Každodenná spotreba a (post)socializmus

Od deväťdesiatych rokov sa pozornosť bádateľov v postsocialistickom kontexte obrátila k spotrebe ako k dôležitej praktike nabitej symbolickým významom. Premeny a významy spotrebného konania v transformačnom období totiž zjavne odrážali a súčasne i spoluutvárali prebiehajúce celospoločenské zmeny. Výskum spotreby v postsocialistickom prostredí sa preto často sústreďí práve na jej kultúrny rozmer (napr. Caldwell 2009a; Caldwell 2009b; Shevchenko 2002; Keller 2005a; Keller 2005b; Smith – Jehlička 2007). Obdobie štátneho socializmu pritom v týchto zmenách predstavuje dôležitý referenčný rámec. Viacerí výskumníci sa stretli s tendenciou spotrebiteľov odkazovať na obdobie štátneho socializmu vo chvíľach, keď vysvetľovali súčasnú situáciu a vlastné každodenné praktiky spotreby po roku 1989. Margit Keller (2005a) napríklad zaznamenala odlišnosti v prístupe k možnostiam spotreby po nástupe trhového kapitalizmu u jednotlivých generácií. Seniori okrem nedostatku prostriedkov zmieňovali tiež vnímanie nových praktík spotreby ako neznámych, importovaných a ako vhodných pre mladšiu generáciu, nie pre nich samotných. Melissa Caldwell (2009b) zase sledovala prežívanie ne/pohodlia a ne/patričnosti v spojitosti s konkrétnymi miestami, kde sa konzumuje jedlo. V prípade kaviarní narazila najmä u staršej generácie na ambivalentné pocity. Vysvetľovala ich špecifickým vnímaním hranice medzi verejným a privátnym, ktorá fungovala v období Sovietskeho zväzu. Režim mal tendenciu potláčať súkromnú sféru a naopak rozvíjať verejnú – okrem iného v podobe kolektívneho života, ktorý mal napomôcť pri odstraňovaní maloburžoázných hodnôt (Caldwell 2009b: 107–108). Verejné priestory, vrátane tých určených pre spotrebu, však boli racionálne usporiadané, kontrolované a tým pádom málo „bezpečné“ pre súkromné rozhovory. Nové kaviarne podľa autorky predstavovali otvorený, verejný a zároveň „intímny“ priestor, v ktorom sa odohráva spotreba jedla/nápojov a súčasne prebieha osobná komunikácia. Práve toto prelínanie verejného a súkromného, ako aj konflikt medzi vnímaním verejných priestorov naučeným v uplynulom období a novými významami spojenými s užívaním kaviarní ako poloverejného priestoru, sťažovalo niektorým spotrebiteľom ich prijatie.

I ďalšie výskumy ukazujú na prínos prístupu, ktorý sa zameriava na každodennú spotrebu, pre porozumenie prežívania sociálnej zmeny, nostalgie po minulosti, obáv a nádejí vo vzťahu k budúcnosti, či pre porozumenie významov, ktoré sú prisudzované konkrétnemu obdobiu. Praktiky spotreby a spotrebované objekty totiž umožňujú prežívať sociálnu transformáciu ako súčasť vlastného materiálneho bytia. Slovanami Melissy Caldwell (2009a: 3), jedlo predstavuje „konkrétny znak“

transformácie a súčasne je zakúšané ako veľmi intímna, zmyslová a telesná súčasť každodenného života. Jedlo je pravdepodobne v tomto ohľade jedným z najzaujímavejších príkladov spotrebného tovaru, pretože jeho symbolické kvality a priame spojenie so základnými telesnými potrebami je tak zrejmé. Ale i iné objekty je možné nahliadnuť podobne. Olga Shevchenko (2002) analyzovala významy spojené s vybavením domácností u menej bohatých obyvateľov post-sovietskej Moskvy. Spotrebiče (ako napr. chladnička) sa javili ako dôležitá súčasť výkladu osobných biografí i vzťahu k minulosti a k budúcnosti, a to nielen v roli statusových znakov, ale i ako rodinné investície v čase nejstej ekonomickej situácie. Keller (2005b) zase zaznamenala význam mobilného telefónu ako symbolického objektu reprezentujúceho slobodu užívateľov a tiež vzťah k západu. Oblasť spotreby v transformačnom období teda, tak ako predpokladala Verdery, predstavuje zvlášť zaujímavú oblasť štúdia najmä s ohľadom na „druhotnú ale hlboko politizovanú rolu spotreby v socialistickej politickej ekonómii“ (Verdery 1996: 13). Problémom tohto skúmania však je, že opäť ponúka redukovaný obraz spotreby v období štátneho socializmu. Tá preň síce predstavuje referenčný rámec, ale len máločo ďalšieho. Kreatívne praktiky spotreby či symbolické významy asociované s vecami a činnosťami sú spájané s obdobím transformácie. Obdobie socializmu je tým, voči ktorému sa tieto praktiky a významy vymedzujú, avšak chápanie spotreby tu zostáva úzko vymedzené.

V rokoch 2008 až 2010 sme sa snažili prepojiť poznávanie špecifickej lokality, akou je panelové sídlisko, a vybranej oblasti každodennej spotreby, ktorou je užívanie oblečenia, s poznávaním špecifického historického kontextu (éry transformácie a retrospektívne obdobia štátneho socializmu), tak ako sa stali súčasťou rozprávania obyvateľov Bratislavy. Kombinovali sme zúčastnené pozorovanie a zber krátkych rozhovorov a hĺbkových interview s obyvateľmi a obyvateľkami Bratislavy (Petržalky i iných častí mesta) vo veku od 28 do 65 rokov. Zisťovali sme, aký vzťah a väzby majú naši komunikační partneri k sídlisku, aké je ich vnímanie tejto štvrťi i pohyb v nej v rámci každodenných aktivít, ako sa líši od vzťahu k iným štvrťiam i ako sa premieňali v priebehu ich života. Súčasne sme naše zisťovanie smerovali k ich vnímaniu módy a užívaniu oblečenia vo vzťahu k pohybu po meste. Obdobie štátneho socializmu sa do príbehov dostávalo cez spomienky obyvateľov Bratislavy, nesústredili sme sa však primárne na toto obdobie.

V tomto texte poukazujeme na vnímanie Petržalky, typického socialistického sídliska, ako zvláštnej mestskej časti, ktorej odlišnosť je spájaná nielen s charakterom socialistickej panelovej výstavby, ale najmä so špecifickým každodenným životom na sídlisku, jeho sociálnym prostredím a s apropriáciou obyvateľmi. Ako ukazujeme, je to práve každodenný, rutinný, nenápadný život a interakcie, čo stojí v pozadí prijatia sídliska jeho obyvateľmi i ich prispôsobenia sa a spoluutvárania ráz štvrte. Naš pohľad je retrospektívny. To okrem iného znamená, že zachytávame súčasný pohľad na štvrť a že súčasné postrehy o sídlisku i každodennej spotrebe oblečenia v texte prevažujú. Zároveň ale spôsob, akým uchopujeme tému vzťahu k miestu bývania v prepojení so

spotrebou, považujeme za dobre použiteľný i v prípade skúmania obdobia štátneho socializmu. Na základe toho upozorňujeme na možnosti, ktoré pre ďalší výskum ponúka chápanie konceptu „spotreby“ v širšom význame, t.j. ako každodennej praktiky spätej nielen so získavaním, ale i rutinným používaním vecí v konkrétnych lokalitách.

Petržalka – „áno, je iná, vždy bola iná...“: vnímanie štvrť obyvatel'mi mesta

Ako pripomína kamenná doska na betónovom podstavci na jednom z hlavných námestí štvrte, výstavba petržalského sídliska začala v roku 1973. Historicky bol bratislavský pravý breh Dunaja miestom s parkom a záhradami a s robotníckym bývaním dedinského charakteru, spojený so starým mestom pontónovým a neskôr železničným mostom. Jeden z komunikačných partnerov si na Petržalku pred výstavbou sídliska spomína takto:

No ja... ja keby som išiel dozadu, do toho šesťdesiateho druhého roku... ja som bol tu v Petržalke, keď bola ešte dedina, a to bolo za sadom Janka Kráľa, boli tam nejaké obchody, nejaké krčmy, a potom boli také uličky, (...) ktoré sa zbúrali. A tá dedina žila životom dedinským, celá Petržalka. (František, 65, dôchodca)

Nové stotisícové sídlisko v Petržalke sa stalo domovom pre mnohých obyvateľov pochádzajúcich z rôznych častí Slovenska. Centrálné plánovanie totiž obyvateľstvo chápalo ako „zdroj“ v ekonomických prepočtoch a presuny populácie boli brané ako nutná a samozrejma súčasť organizácie výroby či správy obyvateľstva (Ferenčuhová 2011: 225). V roku 1989 bola Petržalka v najstarších častiach pätnásťročným sídliskom, obývaným niečo viac než desať rokov. Spomínanie na toto obdobie v rozhovoroch je ovplyvnené súčasnou situáciou i tým, akú správu sa komunikační partneri snažili o sídlisku podať. Niekoľkokrát zmieňovali minulosť, ktorá bola menej pohodlná a príjemná – dlhé rady v obchodoch na sídlisku, nedostatočná vybavenosť, dokonca obavy z pohybu po sídlisku u mladších Bratislavčanov, ktorí bývali v iných častiach mesta. Premeny sídliska naznačovali slová „teraz už je to“, porovnávajúce socialistické sídlisko s postsocialistickým. Všetci sa zhodli na tom, že Petržalka je mestskou časťou, ktorá má zvláštny charakter a je a vždy bola odlišná od zvyšku Bratislavy, dokonca i od tých častí, kde tiež dominuje panelová výstavba. Odlišnosť spájali s vizuálnou a fyzickou stránkou miesta, so skladbou obyvateľov, ale i so spôsobom komunikácie či „uvoľnenosťou“, ktorá charakterizuje spôsob užívania verejného priestoru. Vnímanie štvrť ako „inej“ posilňuje fyzické oddelenie Petržalky od ostatných častí mesta – Dunajom a tiež mnohoprúdovou komunikáciou (diaľničný okruh) a paralelnou železnicou na petržalskej strane. Na otázku, či sa Petržalka odlišuje od zvyšku mesta, sme dostali napríklad tieto odpovede:

[Petržalka je] všetko za Dunajom (...) To je úplne jednoduché rozlíšenie: my a oni a delí nás rieka. (...) Petržalka bola vždy mimo, vždy iná. A vždy to tak chápali oni, akože Petržalčania, aj my ako nepetržalčania. (Lukáš, 28, projektový manažér)

Hm. Je tu sčasti menej kultivované prostredie ako v Starom Meste, dedinskejšie prostredie... Ale... Snaha ľudí o komunikáciu – napríklad starých ľudí –, o komunikáciu. Možnože starí ľudia sa vždy starým ľuďom prihovárajú, pretože sa cítia osamelí a potrebujú ten kontakt, ale v Petržalke hádam ešte viacej. Tu ma ľudia oslovia s jednoduchou otázkou, alebo s pozdravom... a komunikujú. (Babeta, 60, učiteľka)

Zvláštnosť sídliska je často spojená i s jeho negatívnym vnímaním, jednak kvôli neatraktivite vzhľadu, jednak kvôli asociácii štvrte s nižším ekonomickým a sociálnym statusom obyvateľov. V období výstavby Petržalka podobne ako iné sídliská trpela nedostatkom investícií a obyvatelia sa stretávali s nedokončenosťou výstavby. Chýbali najmä služby, obchody, školy, škôlky či ihriská, ale niekde i základná infraštruktúra, ako napríklad chodníky, ktoré na niektorých miestach v Petržalke doteraz nenájdeme. Fyzická stránka Petržalky je tak od počiatku vnímaná kriticky a podobne ako v prípade iných sídlisk objavuje sa označenie „betónová džungľa“.

Nemám rád, jak to tam vyzerá, proste... Stále sú to paneláky, nepáči sa mi to. Je to chladné, zdá sa mi to neosobné, aj keď tí ľudia to určite vnímajú nejakým iným spôsobom, pretože si tam zvykli a podobne. (...) Napríklad [kamarátka] býva na dvanástom poschodí hneď na začiatku Petržalky a majú otočené okná tak, že vidia celú Petržku. Takže keď tam stojíš na balkóne, tak máš takú betónovú džungľu a si hovoríš, to je jak Rio de Janeiro, alebo niečo také, proste „slums“. To je brajgel. A pritom sa tam musí bývať dobre! (Lukáš, 28, projektový manažér)

Na druhú stranu má však urbanistický projekt sídliska i oceňovanú stránku. Patrik (33) má rád otvorené priestory a absenciu jasne definovaných ulíc, ktorá umožňuje voľný pohyb medzi blokmi bez nutnosti rešpektovať predpísanú trajektóriu pohybu. Obyvatelia Petržalky pritom negatívnu image reflektujú a sídlisko bránia či obraz upresňujú.

Čo sa týka toho navrhovania Petržalky – ľuďom, keď tam prídu, sa to zdá, že je to chaotické. Ale keď už tam bývate, tak zistíte, že to vôbec nie je chaotické. (Anna, 50, sekretárka)

Jednak že som tam prišiel do oblasti, kde... kde je koncentrované obyvateľstvo, proste strašne veľa ľudí vo vysokých budovách. Napriek tomu, že bola pejoratívne nazývaná betónová džungľa, nemám ten pocit... (František, 65, dôchodca)

Obyvatelia občas pripúšťajú, že v Petržalke sú „horšie“ a „lepšie“ časti, pričom časti so štátnymi bytmi (na rozdiel od tých, kde stavali družstvá alebo podniky) na tom boli vždy najhoršie s vybavením i starostlivosťou o dom a okolie. Súčasne ale bránia Petržalku ako celok poukázaním na to, že problémy, ktoré sú jej pripisované, sú rovnaké i inde v Bratislave. Napríklad Anna tvrdí: „Povedia, že kriminalita v Petržalke. Podľa mňa je taká istá ako v tom strede mesta, kde sme bývali, ako v Ružinove, kde býva moja dcéra.“ Dôraz naopak kladú na starostlivosť obyvateľov o okolie, prítomnosť „komunity“.

Obyvatelia Petržalky sú podľa respondentov sociálne a ekonomicky heterogénnou skupinou. Zmieňujú susedov s rovnakým vzdelaním či typom profesie, ako sú

tie ich, menujú „dôležitých ľudí“ (napríklad exminister, profesor) i prípady sociálne slabých domácností, ktoré poznajú z okolia. Asociácia s nižším sociálnym a ekonomickým statusom je však súčasťou obrazu Petržalky v rámci Bratislavy a sťažuje priznanie miesta bydliska. Babeta k otázke, aké pocity sprevádzajú rozhovor o jej mieste bývania, poznamenáva:

Reakcia býva rôzna. Ak to je niekto zo Starého Mesta, tak zadrží dych a má pocit, že ma má ľutovať za to. A ja si až vtedy uvedomím, že tá Petržalka ešte má stále takú tú konotáciu miesta, ktoré nie je veľmi „hoch“. (Babeta, 60, učiteľka)

Lukáš, ktorý nikdy v Petržalke nebýval, ale často ju navštevuje kvôli priateľom, odpovedá na otázku: „Kto podľa teba býva v Petržalke?“ vetou: “Tí, ktorí nemali na to, aby sa vysťahovali“. Alebo, ako myšlienku ďalej rozvíja, tí, ktorí prostriedky mali, ale vyrástli v štvrti, sú na ňu zvyknutí, „všetkých tam poznajú“ a dokážu oceniť pozitívne stránky.

Neformálnosť a každodenná spotreba oblečenia

Najzaujímavejším zmieňovaným a oceňovaným špecifikom sídliska bola jeho „neformálnosť“ – verejné priestory sú podľa informátorov užívané s väčšou voľnosťou, než v prípade iných bratislavských štvrtí. Jeden z významov modernej dichotómie verejné/súkromné (podľa Slater 1998) je vpísaný do organizácie i vnímania domova ako neformálnej, intímnej a autentickej sféry, kde sú pravidlá určujúce individuálne konanie a interakcie menej striktné ako vo sfére verejnej. V mestskom kontexte je hranica medzi verejným a súkromným spätá s oddelením súkromného priestoru domácnosti. V roku 1985 Musil konštatoval ako typickú stránku života na panelovom sídlisku práve silné uzavretie rodín do priestorov bytu a dodržiavanie jasnej hranice medzi privátnou domácnosťou a (polo)verejným priestorom domu a sídliska. Príbehy, ktoré sme nazbierali v Petržalke, tento obraz nepotvrdzujú. Podľa našich komunikačných partnerov sú pravidlá každodenného užívania verejného priestoru na sídlisku i hranica verejného/súkromného často narúšané práve neformálnosťou, prejavujúcou sa v komunikácii, v používaní verejného priestoru pre súkromné aktivity (drobné práce, piknik a posedenie so susedmi na parkovisku, pestovanie rastlín v okolí domu), ale i v spôsobe obliekania, ktorý uprednostňuje pohodlie pred upravenosťou a symbolicky rozširuje oblasť súkromia do priestoru medzi budovami. Obyvatelia Petržalky i nepetržalčania tvrdia, že práve oblečenie často umožňuje rozlíšiť tých, ktorí sa pohybujú len po štvrti, od tých, ktorí smerujú „do mesta“, prípadne „domácom“ a návštevníkov štvrte. Tiež zmieňujú, že v iných štvrtiach by sa v podobne „domácom“ oblečení, aké je bežné v Petržalke, sami necítili dobre, aj keď vo štvrti ho sami používajú. Tiež predpokladajú, či tvrdia, že v iných štvrtiach by sa s podobným používaním neformálneho oblečenia vo verejných priestoroch nemohli stretnúť. Slovanmi jedného z komunikačných partnerov,

v Petržalke sa obyvatelia často chovajú „ako vo vlastnej kuchyni“. Upozorňujú ale, že zovšeobecňovanie na všetkých obyvateľov sídliska nie je namieste. Pokiaľ sami používajú pre pohyb po štvrti domáce oblečenie a do mesta formálny odev, prezentujú túto voľbu na úrovni každodennosti ako automatickú, nerefektovanú.

Anna pri vysvetľovaní tohto zvyku poukazuje na špecifickosť prostredia Petržalky, ktoré je viac „prírodné“ ako „mestské“, a vysvetľuje ležérne obliekanie aktivitami, ktoré sa na sídlisku odohrávajú:

Súvisí to s tým, že vlastne je tam kopec tej prírody okolo a do prírody nepôjdete oblečená... [Súvisí to] s tou činnosťou. To nie, že by boli nedbalo oblečení. Aj na to ihrisko v pohode tá mamička vyjde, no nepôjde tam v ihličkách, lebo v tom piesku a v tom, sa zašpiní... (Anna, 50, sekretárka)

V ďalšom hovore ale zmieňuje, že ľudia na sídlisku sa módou príliš nezaobierajú („neriešia to“). Lepšie sa obliekať je „hra“ pre centrum mesta, nie pre sídlisko. Podobné vysvetlenie sa objavilo i v iných rozhovoroch. Formálne oblečenie nie je podľa komunikačných partnerov používané pre pohyb vo štvrti, pretože obyvatelia nepotrebujú „urobiť dojem“ na susedov, „nemusia sa na nič hrať“, prípadne „kašľu na to“. Podľa Lukáša i samotné verejné miesta, ako napríklad krčmy či bary, vyzerajú inak, sú „také lokalizovanejšie“ (návštevníci sa navzájom poznajú). Oblečenie je podľa neho cestou, ako sa prispôbiť ostatným ľuďom, a tu sa „dobré“ oblečenie nevyžaduje.

Na druhú stranu sa zdá, že neformálnosť v obliekaní pôsobí ako lokálne pravidlo, ktoré je dokonca očakávané či vyžadované. Lukáš ako návštevník Petržalky cíti, že vkročiť do Petržalskej „hospody“ v obleku by bolo „divné“: „akoby som spadol z oblakov – tam, preboha, v obleku?! Možno by to prešlo v pohode, nikto by do teba neskákal, ale cítil by som sa iný.“ Porušenie pravidla skutočne nezostáva bez povšimnutia, zvlášť pri stretnutiach so známymi. František tvrdí, že sa vždy rád pekne obliekal, a preto sú jeho zvyky čo sa týka odevu v podstate podobné zvykom „v meste“. Ale keď sa stretáva s priateľmi na sídlisku, cíti sa dobre i v „športovejšom“ oblečení, ktoré inde v meste nepoužíva.

S: Čo by sa stalo, keby si prišiel v obleku na vaše posedenie?

F: *By sa pýtali, že či sa žením.*

S: Prišlo by im to akoby smiešne?

F: *Smiešne alebo zvláštne... že – prečo? alebo [by sa pýtali] či niekam idem.*

S: Do mesta?

F: *Hej, či idem ďalej...*

S: A mohlo by sa stať... keby si povedal „nie, chcem s vami takto sedieť“, že by ťa považovali za... napríklad... namysleného?

F: *Nie, oni ma takto berú!*

S: A oni si myslia, že sa obliekaš akoby „lepšie“ než oni?

F: *Áno, dokonca ma nazývajú „generálny riaditeľ“.*

S: Komentujú to teda?

F: *Áno, ale mne to nevadí.*

Používanie oblečenia pri pohybe po sídlisku, ktoré je vnímané ako neformálne, pohodlné, športové, a tým sa odlišujúce od pravidiel obliekania v iných častiach mesta – prísnejších v zmysle rešpektovania spoločenských očakávaní i tlaku na seba-prezentáciu („pekne sa obliecť“, „vyfintit’ sa“) – obyvatelia vysvetľujú ako reakciu na charakteristiky sociálneho prostredia a na fyzickú stránku sídliska. Súčasne tým však vzniká iný typ tlaku, ktorý vyžaduje rešpektovanie neformálnosti medzi známymi, ako určité potvrdenie spoločného vnímania situácie a miesta.

Pokiaľ Bratislavčania považujú Petržalku za sídlisko so zvláštnym charakterom – pričom jeho súčasťou je „neformálnosť“ a možno i určitá neochota dodržiavať spoločenské pravidlá prijímané v centre mesta pre pohyb po verejných priestranstvách – otázkou je, kde sa podobný vzťah k prostrediu berie a ako je zdôvodňovaný. Podľa našich komunikačných partnerov je dôvodom jednak známosť sociálneho prostredia (bývanie na sídlisku a zdieľanie priestoru je základom aspoň pre vzťah známosti „z videnia“), alebo naopak nezájum – pohyb po verejných priestranstvách sídliska je vnímaný ako účelový a racionálny, nie je vnímaný ako príležitosť k sociálnemu kontaktu, nevyžaduje „vytváranie dojmu“. V prvých rokoch po výstavbe sídliska zohrávala veľkú rolu vo vytváraní dojmu známosti aj podobnosť životnej situácie obyvateľov v rovnakom veku, ktorí sa na sídlisko nasťahovali, a zažívanie identických životných udalostí, ktoré ich zblížovali. Lenke, ktorá sa z Petržalky nedávno odsťahovala, rodičia popisovali situáciu z obdobia tesne po prisťahovaní sa do Petržalky. V roku, keď sa narodila, sa v dvanásťposchodovom vežiaku v priebehu troch mesiacov narodilo deväť detí. V deň, keď sa narodila ona, stál jej otec vo vchode do paneláku a vítal susedov so štamprlíkmi borovičky, aby oslavovali spoločne. Mnohé deti vyrastajúce na sídlisku navyše zdieľali veľkú časť každodenného života, keďže navštevovali tie isté škôlky, školy, detského lekára atď. V ďalších rokoch pocit známosti posilňovala tiež malá mobilita obyvateľov. Nasledujúce úryvky z rozhovoru s Annou ukazujú jej príbeh „prijatia“ sídliska, a to, čo v ňom hrá rolu – podobná veková skupina obyvateľov, stabilita sociálneho prostredia, i možnosti, ktoré sídlisko ponúka.

Ja som plakala, keď som išla do Petržalky. (...) Išla som na sídlisko, ktoré sa vlastne len dokončovalo, kde ešte nebola vybavenosť žiadna, kde proste... ale ja som už prišla, keď boli aj chodníky, keď tam neboli tie blatové, takže ja už som prišla celkom akože dobre. (...) A moc som teda nadšená nebola, ale keďže tam sú, podľa môjho názoru, tie byty, ktoré tam sú, sú, neviem teda či vo všetkých domoch, ale v prevažnej väčšine, čo ja poznám, tak sú veľmi pekné, priestranné, aspoň ten náš, ten je naozaj dobrý...

Dom, zo začiatku nebol (...), prosto, zo začiatku tam boli nejaké problémy. Ale v podstate my sme tam bývali a dodnes tam bývame ľudia jednakej asi zhruba vekovej... desať rokov hore dole. Potom už sa začali sťahovať aj mladší, ale zhruba tak. A nebol tam až taký veľký pohyb tých obyvateľov, že sa tam tak nestriedali.

Takže ten vzťah k Petržalke, to je ako ku každému inému miestu. Vy si ho musíte vybudovať. (...) Keď prídete do cudzieho mesta, tak sa najprv cítite cudzo, potom je

to už trochu lepšie a keď tam budete tridsať rokov, tak to budete považovať za svoj domov. A ja Petržalku za svoj domov považujem, lebo mne tam vyrástli deti, poznám tam susedov, poznám už susedov z vedľajších domov, lebo chodíme na tú istú zastávku, už sa aj rozprávame medzi sebou. (Anna, 50, sekretárka)

Zámerné taktiky alebo prostý zvyk?

Otázkou je, či je podobné privlastnenie sídliska obyčajným efektom času alebo výsledkom aktívneho prispôsobenia priestoru. To, ako komunikační partneri o sídlisku hovoria, sa nejaví ako popis uvedomelého *prispôsobovania si* miesta bydliska. Slová, ktoré prevažujú, sú „zvyknúť si“, „známe/poznať“, akoby sa jednalo skôr o pasívne *prispôsobenie sa*. Užívanie verejných priestorov, neformálna komunikácia medzi susedmi a uprednostňovanie pohodlia pred mestským vystupovaním zjavné i v ležérnosti v obliekaní sa rozvíjali od prvých rokov po výstavbe. Čiastočne možno boli i prejavom zámerného zdomáčňovania prostredia sídliska (ako napríklad iniciovanie kontaktu so susedmi), ale väčšmi sa utvárali samovoľne v rámci rutinného užívania tých istých priestorov v každodennom živote. Panelové sídliská boli od počiatku výstavby kritizované ako neosobné, nepohodlné, málo atraktívne, monotónne a odcudzené prostredie, ale súčasne ich často obyvatelia akceptovali bez väčších problémov. Ak Musil vysvetľoval zhovievavosť obyvateľov voči negatívnym stránkam sídlisk radosťou nad získaním bytu, naši komunikační partneri nám z dnešného pohľadu objasňujú prijatie sídliska inak. Základom pre špecifický vzťah obyvateľov k štvrti aj pre postupne utváraný zvláštny charakter sídliska, tak ako ho vnímajú obyvatelia celého mesta, sa stali nielen fyzické charakteristiky prostredia, ale i rutinné používanie priestorov sídliska a každodenné praktiky, ktoré sa v ňom odohrávali. Urbanistické projekty sídlisk, ktoré boli podľa Halíka (1994) vzájomne odlišiteľné len z pohľadu z vtáčej perspektívy (inak ich vystihovala identickosť blokov a jednotvárnosť prostredia), tak v skutočnosti v konkrétnych miestach získavali pre užívateľov svoje špecifiká v rámci tohto každodenného života.

Vráťme sa stručne k textu Michela de Certeau. Prechádzanie mestom a jeho každodenné užívanie je podľa neho praktikou, ktorá stojí v opozícii k expertnému plánovaniu mesta určujúcemu jeho poriadok a pravidlá. Pohľad plánujúceho urbanistu, ktorý sa podľa de Certeaua metaforicky díva na mesto zo strechy mrakodrapu, je slepý voči životu na uliciach; jednoducho naň z výšky nedovídi. Užívatelia v tejto zóne neviditeľnosti rozvíjajú taktiky, ktorými si mesto uspôsobujú pre seba a spochybňujú vnútené pravidlá (de Certeau 1984: 91–93). De Certeauova metafora sa ponúka pre popis každodennosti na sídlisku, ale v našom prípade celkom nefunguje. Užívanie sídliska, ako ho popisujú naši komunikační partneri, nepôsobí ako zámerná tvorba taktík a už vôbec nie ako uvedomelá rezistencia. Je ukázkou v podstate nereflektovaného prispôsobovania sa a prispôsobovania si konkrétneho miesta. V popisovanom

„zvyknúť“ si na sídlisko dokonca môžeme vidieť naopak rezignáciu a podriadenie sa. Neznamená to však, že je „zvykanie si“ nehodné pozornosti. Práve zvyk, každodenná rutina totiž utvárajú nové, neplánované pravidlá, ktoré sa podieľajú na špecifickom charaktere miesta spoločne s jeho priestorovými a vizuálnymi rysmi.

Ako sa snažíme ukázať na príklade Petržalky, v prispôsobovaní sa a prispôsobovaní si sídliska, v procese zvykania si i vzniku charakteristík štvrti, ktoré rozoznávajú obyvatelia mesta, zohráva rolu i bežná spotreba. Praktiky, ako je používanie bežných vecí, totiž nesú symbolické významy a vyjadrujú špecifický vzťah k priestoru a k sociálnemu okoliu, i vlastnú pozíciu v tomto priestore a vzťahoch. Zároveň prostredie pretvárajú. Predstavujú konanie, ktoré zodpovedá realizácii „sociomateriálnej kreativity“, teda chápaniu kreatívneho konania nie ako prejavu individuálneho génia, ale ako súčasť každodenného života, rutiny, ako „adaptácie“, ktorá vzniká v interakcii medzi človekom a prostredím (Tanggaard 2013). Tým, že ukazujeme, ako obyvatelia Bratislavy tematizujú odlišnosť Petržalky v rámci mesta, nechceme tvrdiť, že Petržalka je výnimočným a jediným miestom, kde podobné každodenné praktiky vznikajú. Valentina Gulin Zrnić (2007: 110) napríklad popisuje veľmi podobne sídlisko Nový Záhreb. Takéto prispôbenie sa a prispôbenie si konkrétneho miesta v každodennej rutine pohybu mestom a skrz užívanie predmetov bežnej spotreby sa naopak dá očakávať i na iných miestach. Sú súčasne výsledkom i prostriedkom „zvykania si“ na miesto, jeho privlastňovania, vnímania jeho špecifik. To, nakoľko sa praktiky budú podobáť alebo odlišovať v konkrétnych miestach a momentoch, je otvorená otázka. V prípade Petržalky je však podstatné, že každodenný život na sídlisku a jeho rutina dopĺňa či dokonca určuje obraz štvrti v rámci mesta a koriguje stereotypné chápanie socialistického sídliska.

Na záver preto tvrdíme, že rozšírenie definície spotreby v období štátneho socializmu a jej chápanie nielen ako obstarávania vecí, ale i ako praktík ich bežného užívania, je prínosné pre porozumenie každodenného života v mestách v tomto období. Bežná spotreba vecí zostáva v štúdiách socializmu viac-menej na okraji pozornosti. Redukovaný význam pojmu spotreby, ktorý sa spája s jej chápaním ako okresanej, aj keď hlboko politizovanej oblasti života v socialistických ekonomikách (Verdery 1996: 27), bol podstatne rozšírený až vo výskumoch v období transformácie. Predkladaný text upozorňuje poukázaním na vnímanie Petržalky a popisom každodenného užívania sídliska dnes i v minulosti na to, že podobné rozšírenie definície spotreby je zmysluplné aj v prípade skúmania obdobia štátneho socializmu. Bežné, rutinné používanie vecí totiž, ako sme ukázali, odráža/lo a súčasne spoluutvára/lo vzťah obyvateľov k sídlisku. Hoci praktiky a významy každodennej spotreby sa po roku 1989 menia, kreatívny rozmer užívania vecí vo vzťahu k priestoru je zrejmy i v predchádzajúcom období.

August 2013

Literatúra:

- Aulická, Zdenka: 1994 – Problematika sídlištní zástavby v ČR. *Cahiers du CEFRES* 7: 71–75.
- Barvíková, Jana: 2010 – Jak se žije na Jižním Městě z pohledu „Husákových dětí“. *Sociální studia* 3: 59–78.
- Bernhardt, Christopher: 2005 – Planning urbanization and urban growth in the socialist period. The case of East Germany New Towns, 1945–1989. *Journal of Urban History* 32: 104–119.
- Bodnár, Judit: 1998 – Assembling the square: Social Transformation in Public Space and the Broken Mirage of the Second Economy in Postsocialist Budapest. *Slavic Review* 57: 489–515.
- Caldwell, Melissa L.: 2009a – Introduction: Food and everyday life after state socialism. In: Caldwell, Melissa L. (ed.): *Food and everyday life in the postsocialist world*. Bloomington: Indiana University Press: 1–28.
- Caldwell, Melissa L.: 2009b – Tempest in a Coffee Pot: Brewing Incivility in Russia's Public Sphere. In: Caldwell, Melissa L. (ed.): *Food and everyday life in the postsocialist world*. Bloomington: Indiana University Press: 101–129.
- de Certeau, Michel: 1984 – *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- Ferenčuhová, Slavomíra: 2011 – *Meno, mesto, vec*. Brno: Masarykova univerzita.
- Grabmüllerová, Daniela – Maier, Karel: 1994 – Fenomén sídlišť. *Cahiers du CEFRES* 7: 86–90.
- Gulin Zrnić, Valentina: 2007 – Meanings of the city: Zagreb's new housing communities since the 1950s. In: Rodger, Richard – Herbert, Joanna (eds.): *Testimonies of the city*. Hants, Burlington: Ashgate: 97–117.
- Halík, Pavel: 1994 – Architektonická avantgarda a tradice českého funkcionalistického urbanismu. *Cahiers du CEFRES* 7: 45–51.
- Janto, Juraj: 2012a – Sociálne vzťahy na mestskom sídlisku. *Folia ethnographica* 46: 183–201.
- Janto, Juraj: 2012b – Sociálne siete a obnova mestských panelových sídlisk. *Slovenský národopis* 01/2012: 18–37.
- Jayne, Mark: 2006 – *Cities and consumption*. London and New York: Routledge.
- Jayne, Mark – Ferenčuhová, Slavomíra: 2013 – Assemblages, materialities and context: comfort, identity and fashion in the post-socialist city. *Journal of Consumer Culture*. (v tlači)
- Kalekin-Fishman, Devorah: 2013 – Sociology of everyday life. *Current Sociology Review* 61: 714–732.
- Keller, Margit: 2005a – Needs, Desires and the Experience of Scarcity. Representations of recreational shopping in postSoviet Estonia. *Journal of Consumer Culture* 5: 65–85.
- Keller, Margit: 2005b – Freedom calling: Telephony, mobility and consumption in post-socialist Estonia. *European Journal of Cultural Studies* 8: 217–238.
- Ladd, Brian: 2001 – Socialist Planning and the Rediscovery of the Old City in the German Democratic Republic. *Journal of Urban History* 27: 584–603.
- Maier, Karel: 2003 – Sídlíště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení. *Sociologický časopis* 39: 653–666.
- Možný, Ivo: 1991 – *Proč tak snadno...* Praha: SLON.
- Musil, Jiří: 1971 – *Sociologie bydlení*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Musil, Jiří a kol: 1985 – *Lidé a sídliště*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Musil, Jiří: 2002 – Urbanizace českých zemí a socialismus.; Co se děje s českými městy dnes. In: Horská, Pavla – Maur, Eduard – Musil, Jiří. (eds.): *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka: 237–331.
- Nutu, Anna O: 2008 – Life in Post-Socialist Mono-Industrial Communities: The Case of Bálán. *Evropské město* [Online.] Citované 30. 1. 2010 Dostupné z: <http://www.evropskemesto.cz/cms/index.php?option=com_content&task=view&id=425&Itemid=190>

- Pickvance, Chris: 2002 – State Socialism, Postsocialism, and their Urban Patterns: Theorizing the Central and Eastern European Experience. In: Eade, John – Mele, Christopher (eds.): *Understanding the City: Contemporary and Future Perspectives*. Oxford: Blackwell Publishers: 183–203.
- Shevchenko, Olga: 2002 – ‘In Case of Fire Emergency’: Consumption, security and the meaning of durables in a transforming society. *Journal of Consumer Culture* 2: 147–170.
- Slater, Don: 1998 – Public/Private. In: Jenks, Chris (ed.) *Core sociological dichotomies*. London: SAGE Publications: 138–150.
- Smith, Adrian – Rochovská, Alena: 2007 – Domesticating neo-liberalism: everyday lives and the geographies of post-socialist transformation. *Geoforum* 38: 1163–1178.
- Smith, Adrian – Stenning, Alison: 2006 – Beyond household economics: articulations and spaces of economic practice and postsocialism. *Progress in Human Geography* 30: 190–213
- Smith, Joe – Jehlička, Petr: 2007 – Stories around food, politics and change in Poland and Czech Republic. *Transactions of the institute of British Geographers* 32: 395–410.
- Stenning, Alison: 2000 – Placing (post-)socialism. The making and remaking of Nowa Huta, Poland. *European Urban and Regional Studies* 7: 99–118.
- Stenning, Alison – Smith, Adrian – Rochovská, Alena – Świątek, Dariusz: 2010 – *Domesticating neo-liberalism*. Malden, Oxford, Chichester: Wiley-Blackwell.
- Szelényi, Ivan: 1983 – *Urban inequalities under state socialism*. Oxford University Press.
- Šmídová, Olga: 1999 – Co výprávějí naše byty. In: Konopásek, Zdeněk (ed.): *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum: 155–170.
- Tanggaard, Lene: 2013 – The sociomateriality of creativity in everyday life. *Culture and Psychology* 19: 20–32.
- Temelová, Jana – Dvořáková, Nina – Slezáková, Alena: 2010 – Rezidenční spokojenost seniorů v proměňujících se čtvrtích Prahy. *Sociální studia* 3: 95–113.
- Verdery, Katherine: 1996 – *What was socialism, and what comes next?* Princeton: Princeton University Press.
- Verdery, Katherine: 2002 – Whither postsocialism? In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: ideologies and practices in Eurasia*. Routledge: 15–22.

Contact: Mgr. Slavomíra Ferencuhová, Ph.D., Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: ferencuh@fss.muni.cz;
Dr. Mark Jayne, PhD., School of Environment and Development, The University of Manchester, e-mail: Mark.Jayne@manchester.ac.uk.